

Актуальні проблеми
слов'янської філології. Серія:
Лінгвістика і
літературознавство: міжвуз. зб.
наук. ст. / Гол. ред. В. А. Зарва. –
Бердянськ : БДПУ, 2012. – Вип.
XXVI. – Ч. 2. – С. 122 – 129.

УДК 821.161.2. – 31.09+929 Яворівський

Двуличанська О. А.

асистент кафедри української літератури та методики її
викладання,
Луганський національний університет імені Тараса
Шевченка

ТЕМА ПАМ'ЯТІ ВІЙНИ В ХУДОЖНЬО-ДОКУМЕНТАЛЬНІЙ ПОВІСТІ В. ЯВОРІВСЬКОГО “ВІЧНІ КОРТЕЛІСИ”

Природньою з огляду 60 – 80-х років на нещодавнє суспільно-політичне минуле видається тема історичного та документального осмислення війни, її наслідків та моральних уроків художньою літературою “у контексті сучасності з її непростим духовним та моральним світом” [3, 33]. Важливим як у власне художніх, так і в художньо-документальних творах є досягнення морально-філософського сенсу доби, показ того, що відбулося в ті грозові роки в свідомості людей, що формувало їхні переконання і визначало вчинки [9, 111 – 112]. Яскравим взірцем художньо-документального опанування цієї тематики стала повість В. Яворівського “Вічні Кортеліси” (1981), яка отримала високу оцінку серед літературознавців та критиків, що згодом втілилася в отриманій у 1984 році Державній премії України імені Тараса Шевченка. Так, Г. Клочек зауважує високу художність, повнокровну реалістичність зображення, гостроту проблематики твору, зокрема важливість збереження пам'яті про страшні події Великої вітчизняної війни наступними поколіннями [5, 111]. Звертається увага на особливості композиції (реальний документ використовується поряд із вигаданим; відбувається своєрідне протистояння цих двох жанрів). Дослідники відзначають чітку спрямованість твору на сучасність, “художніми образами, кожним словом нагадує, застерігає, б'є на сполох, закликає до пильності” [6, 2]. У майстерному поєднанні емоційної домінанти, метою якої є не тільки викликати відповідні почуття в читача, а й змусити замислитися над уроками історії задля того, щоб уникнути їх в майбутньому, та документальних фактів – “саме в цьому така вражаюча сила цього твору, в цьому його художня таємниця” [4, 4]. М. Рябий відзначив цілісний характер даної повісті, зауважуючи, що “міра правди як художньої, так і життєвої тут однакова”, а сила її правди в тому, що вона „будить, застерігає й закликає. Будьмо пильними! Трагедія Кортелісів не повинна повторитися в планетарному масштабі” [7, 4].

Мета нашої статті полягає в дослідженні особливостей трактування теми пам'яті війни в повісті В. Яворівського “Вічні Кортеліси”.

Як згадує сам автор, на початку 80-х років минулого століття він задумався над тим, що пам'ять про спалену Хатинь увіковічена білорусами створенням музею-меморіалу, а також у визначних літературних творах. В Україні, яка, за визнанням дослідників і на думку самого автора, мала значно більше сіл з подібною історією, на той момент ще й досі був відсутній художній досвід в опрацюванні подібного документального факту. Так, власне, як стверджує В. Яворівський, і виник задум написати твір про українську Хатинь. Свій вибір письменник зупинив на селі Кортеліси, розташованому на кордоні з Білорусією, що виділялося з-поміж інших і кількістю загиблих, і своїм подальшим історичним існуванням. Адже, на думку автора, особливість українського села полягає саме в його невмирущості, що, на відміну від Хатині, яка після спалення залишилася тільки музеєм, змогло відродитися після цілковитого знищення. Письменник не вважає це викликом білорусам, а швидше – утвердження української національної ідеї. Написання твору далось авторові нелегко, працювалося “найважче, найвиснажливіше”, а “закінчивши її [повість – О.Д.] в селі Перемозі на Київщині – знепретомнів. А мав же лише сорок...” [10, 4]. За три місяці було розшукано майже всіх учасників-очевидців трагедії, автор майже щохвилино реставрував усі події, свідчення, обходив кожну хату, наганяв на машині 20 тис. кілометрів, списав безліч магнітофонних плівок, зошитів. Пошуки відповідної жанрової та художньої форми письменником мали розширений характер і коливалися від написання протоколу трагедії знищеного фашистами села, антифашистської статті до антивоєнного монологу та книги з фотографіями, з документами, з коментарем. Врешті автор зупинився на жанрі художньо-документальної повісті в новелах у вигляді “пропускання років, документів, свідчень через свою особистість, через сучасника, весь час втягуючи читача у співдумання: чому так сталося... Совість, мораль, честь, народна терплячість, незнищенність його коріння – ось те головне в цій трагедії, а не сама операція “трикутник” [2, 267 – 268]. Обрана жанрова форма сприяла посиленню психологічної й емоційної напруги з огляду на достовірність викладених документальних фактів та їхнього трагічного відбиття у долі кожного персонажа твору.

Основною точкою відліку художнього й історичного часу у творі обрано 23 вересня 1942 року – “чорну середу” – день знищення фашистами села Кортеліси. Саме цій даті підпорядковується сюжетно-композиційна будова: новели, що ґрунтуються на документальній основі (свідчення очевидців, накази та військові звіти представників фашистської армії, протоколи із засідань суду над колабораціонерами, вибірки з газет, довідки з архівів, коментар сучасників (завідуючого архівом В. Наконечного) та власнеавторський) органічно вплітаються в загальну художню тканину твору. Підзаголовки новел містять вказівку на джерело інформації (“Свідчення Івана Мусюка”, “Із журналу бойових дій і звітів 8-го батальйону 15-го поліцейського полку”, „Газета “Правда” від 21 червня 1961 року” тощо) або виступають показниками художнього часу через безпосереднє відношення до трагічної дати та її

значення в долі кожного з героїв твору, чиї життя військові фашистські свавілля поділили на “до” і “після” “чорної середи”, що, власне, і підкреслює автор композиційною побудовою (“До “чорної середи” вісім місяців”, “До “чорної середи” половина життя Івана Корнелюка” тощо). Відповідно до цієї дати відбувається наростання кульмінаційної напруги у творі. Особливістю композиції в даному випадку є те, що автор відмовився від прямого зображення страхіть знищення гітлерівцями цілого села, передаючи їх крізь призму людської пам’яті та роздумів свідків тих подій та його (автора-сучасника) сприйняття, що реалізується через внутрішні монологи та діалоги героїв, гостропубліцистичні міркування-відступи самого автора тощо.

Важливим при відображенні кривавих подій Великої вітчизняної війни, безумовно, є індивідуальне авторське світобачення, адже справжній митець, прагнучи пізнати суттєве, типове в явищах дійсності, намагається “схопити, відкрити внутрішні процеси життя, показати характери й типи, що змальовують з нового боку людську діяльність, психологію людей” [8, 60]. Подвійною є функція автора (ніби як безпосереднього свідка і як сучасника водночас), який майже через сорок років намагається глибинно осмислити ті події з метою застерегти сучасне покоління від подібних страшних помилок історії.

Безсумнівним помічником при створенні цієї повісті став попередньо набутий, ґрунтовний досвід письменника-публіциста. Як справедливо зазначає М. Рябий, головним своїм завданням у даному випадку автор вбачав відтворення живих характерів кортелісців, які загинули від фашистів, і тих небагатьох, хто залишився живим і виступає свідком страшних антилюдських злочинів [7, 4].

Українське село часів військового лихоліття, соціальна, моральна, психологічна перевага народу над окупантами, перевага людяності над нелюдськістю визначили напрям проблем, конфліктів, відповідну ідейну наповненість образів [1, 397]. При зображенні героїв документального твору, автор схиляється до думки про те, що в тій страшній війні не залишилося жодної людини, яка б не відчула на собі або своїх близьких гіркі її наслідки. Найтрагічніше – через материнське горе. Так, вагітною Агапою Мусюк війна спочатку сприймається як щось далеке й відсторонене, навіть посеред цього всенародного лиха вона залишалася щасливою: “Десь там по чужих світах воюють, армії з танками й літаками ідуть одна на одну, солдатики помирають” [11, 36], “Для нас війна пройшла стороною, за десять верст” [11, 37]. І це викликає в душі жінки життєствердні почуття, оптимістичні сподівання: “Війна війною, а кожному жити хочеться. І нам, і діткам. Хай народжуються” [11, 37]. З метою поглиблення психологізму всенародної трагедії, автор наводить сучасні спогади-свідчення жінки та її родичів про пізніші події, що відбулися в родині Мусюків: після знищення Кортелісів, фашисти спалили й сусідні села, в одному з яких і мешкала ця родина. Під час пожежі загинули обидві дитини Агапи, а сама вона чудом врятувалася. Трагедія матері досягає свого епогею, коли після пережитих жахів, продовжуючи існувати фізично, жінка втратила будь-яке відчуття подальшого життя, що у новій редакції твору (ввійшла до п’ятитомника) автор виділяє навіть графічно: “... **І я вбита! [...]** **І не було вже**

мене більше! [...] Скажіть мені правду – я – жива?” [11, 127]. Нестерпний біль матері, яка втратила своїх дітей, розкривається також через авторські ремарки, що розміщені на початку більшості новел повісті, які містять коротку біографічну довідку із зазначенням місця проживання, професії свідка даної частини, а також, що не менш важливо, означення емоційного стану та манери свідчення героя: “Фельдшерка с. Доманове Кортеліської сільради. [...] Говорить тихо. Дуже тихо. А як доходить до того – навіть кричить” [11, 126]. Це ж стосується свідчень Софії Карпук: “Скаже кілька фраз і заригає. Вибіжить з хати, виплачеться. Заходить. Тільки налаштується розповідати, знову вибігає” [11, 97]. Як тільки німці почали насильно зганяти всіх селян на збори, відчувши небезпеку, в жінки спрацював добре розвинений материнський інстинкт: “трьох їх підняла відразу. В клуню, межі снопи з житом...” [11, 97]. Психологічний стан переляканої матері, старша дочка котрої побігла слідом за батьком на збори, передано в її монологі-сповіді метафоричною сполукою “А серце моє, відчуваю, груди проб’є мені” [11, 98], що увиразнює емоційність твору та виконує важливу апелятивну функцію в читацькій рецепції.

Образи майже всіх жінок твору об’єднує материнське горе, почуття провини перед загиблими дітьми, а також самотність і, десь глибоко в душі, постійне очікування когось з рідних, про що принагідно зауважує автор у ремарках до їхніх свідчень. Так, Христина Кухар “вдосвіта, вдень, увечері, навіть уночі [...] – весь час вона дивиться у вікно. Виглядає когось. А очі ледве бачать” [11, 98]. Втративши всіх своїх п’ятьох дочок, дорікаючи собі тим, що не змогла їх врятувати через материнську доброту (не захотіла будити рано), у композиційній частині свідчень-епілогу серце жінки сповнюється оптимістичними почуттями через те, що в неї знайшлися родичі, зв’язок з якими загубився під час війни, і це вносить у твір життєствердний пафос.

Отже, у “Вічних Кортелісах” пам’ять війни передано більшою мірою через показ материнського горя, а не власне жіночої, інтимної самотності. Автор не оповідає, а ніби перевтілюється в кожного з героїв, щиро переймаючись їхніми лихами, що увиразнюється витриманим, співчутливим тоном оповіді.

У повісті В. Яворівського відсутня романтика війни, яка була властива творам 70 – 80-х років ХХ століття (започаткована, здебільшого, творами “Прапороносці”, “Земля гуде”, і продовжена в “Людина і зброя”, “Циклон”, “Твоя зоря” О. Гончара, “Постріл Уляни Кащук” А. Дімарова, “Європа 45” П. Загребельного, “Блискавка” В. Козаченка та ін.). Навпаки, вчинки і прояви подібного характеру за такої ситуації, згідно з народною мораллю, сприймаються як гріх, за який неодмінно прийде покарання. Саме таким є весілля на хуторі Рябині одразу невдовзі після “чорної середи”. Недарма, навіть в мирний час весілля не справляють під час релігійних постів. У сприйнятті українців війна також є таким часом. Мати нареченого Федора Настя Дордюк, мотивуючи синові відмову від весілля, зазначає: “– Війна, Федю, то і є великий і тяжкий піст. Чи ж воно тобі пече, те весілля?... Такі часи страшні. Чи й прийде хто до вас?...” [11, 120]. Всупереч порадам, весілля відбулося. Під час нього було розстріляно всіх мешканців цього хутора та близьких населених пунктів,

деякі із загиблих були серед запрошених гостей. Наслідки його, починаючи з оточення хутора гітлерівцями, передано через документальні свідчення очевидців, які вижили. Власний порятунок Варвара Зайко вважає волею вищих сил, долею, бо лише цим може пояснити, як вижила серед безлічі інших смертей: "... В руку мені вдарило, кров пішла... я впала на когось, а тоді на мене стали падати... Мертва я... Кривця попід мене тече, тече... Стала задихатися від жару, дим послався по землі... Що мене тоді підняло – не знаю. Вилізла з купи мертвого люду і скочила кроз вікно... Стріляли за мною довго..." [11, 125]. Найважливішим для жінки, яка стільки пережитих жахів тримає у своїй пам'яті, є вірогідність того, що вже немає серед живих катів і карателів – Зенюка та Паливоди – задля впевненості в неможливості повторення подібної трагедії у наш час.

Якщо вважати події "чорної середи" художньою кульмінацією повісті, то найбільш вражаючими й розгорнутими, своєрідним психологічним епогеєм фашистських злочинів є свідчення-спогади Федори Круш. Найближче місцезнаходження її хати до меморіалу та щонічні відблиски Вічного вогню у вікні цієї самотньої жінки позиціонують її як своєрідну берегиню пам'яті та історії антилюдських дій нацистів, підтвердженням чого є авторські ремарки "що б не робила на подвір'ї – позиркує на Вічний вогонь", „Наче самоти боїться, тікає від себе до людей" [11, 110], а також мовлення самої героїні: "Що вчора було, – не знаю, а тоді, **в середу**, – все пам'ятаю, ніби нині зрана сталося..." [11, 110]. У свідомості тодішньої дівчинки поліцаї, які зганяли всіх на збори, не становили загрози, оскільки, згідно з прадавньою традицією, людина, яка скоштувала хліба в домі іншої, вже не могла заподіяти їй шкоди. Ще одним доказом антигуманності й нелюдської жорстокості, відповідно до народних вірувань про птахів, виступає у ретроспекціях самої героїні та деталь, що "боцюни із гнізда на дубі відлетіли вдосвіта й не повернулися більше... того року, хоч вирій ще не настав" [11, 112].

Важливою для створення цілісності твору є художня деталь, яка постає у монологіях різних свідків та розгортається в широку картину узагальнення жорстокості та антигуманності війни, а також сприяє посиленню психологізму та правдивості викладених фактів (кішка Олі Кухар "побігла від ями ... червона..." [11, 109]), "вода червона з ями витікає, бо кидають і кидають дітей, бабів... Вода червона, аж сюди, де тепірко огорог мій, текла... струмочком [11, 112]"). Моторошним для нормального сприйняття є картина обіду фашистів невдовзі після тотальних розстрілів кортелісців: "Кухня вже давно стояла... Обід був готовий. Стали руки мити, рушники свої дістали... [...] Стріляли ще по селі, по хуторах... [...] Мед їли, сміялися. Стали в чергу до кухаря свого... Акуратно стали в чергу, один за одним... [11, 109]". Мізерна близькість місця обіду гітлерівців до ями із вбитими селянами, що її виміряв сам автор ("**Від могили до двору лісництва** (де відбувався обід – О. Д.) **лиш є... сорок сім моїх кроків** [11, 109]"), кричуще наголошує (графічно – авторський жирний шрифт) на надзвичайній жорстокості та цілковитій аморальності військових загарбників. Цьому сприяє й наведений документальний звіт командира роти "Нюрнберг" обер-лейтенанта Глюкса про

проведену військову операцію в Кортелісах, в якому із вражаючим цинізмом, що поглиблює психологізм оповіді, зазначається: “Я поводився так спокійно, що мій спокій передався підлеглим та жертвам, і це забезпечило успіх. [...] В результаті мені вдалося захопити й конвоювати до місця розстрілу всіх живих із Кортелісів та хуторів. Усіх, без винятку (тут і далі в звіті підкреслення авт.— В.Я.). [...] Спершу розстріляв молодих чоловіків, які могли чинити опір. Розстріл жінок і дітей проводив без будь-яких ускладнень... **Більшість жителів села зберігали гідність** (виділення моє. — В.Я.) [11, 117]”. Психологічною деталлю, що має загальне антифашистське й антивійськове спрямування та є документальним підтвердженням їхніх злочинів, є такі факти зі звіту, що було витрачено чотири тисячі триста двадцять один патрон, один “кулемет потребує ремонту від надмірного перегріву [11, 118]”, а солдатів зі зброєю змінювали кожні тридцять хвилин.

Наскрізним образом твору є час, що постає в тісному взаємозв'язку з людською пам'яттю, яка, в свою чергу, позиціонується в повісті як засіб його вимірювання і людської духовності. Як історіософська категорія розглядається він в авторських відступах: „**Час і світ у цьому часі існують вічно. Окрема людина завжди тимчасова. Одна з найбільших і найтрагічніших радостей людини – вона свідомо того, що живе тимчасово. Тому квапиться жити щодуху, народити дітей, звести житло, передати свій досвід. Тоді час набуває своєї справжньої чинності, він стає часом життя людей** [11, 118]”. А за тих страшних умов, що склалися, час подеколи вимірюється смертями. На це вказують вже підзаголовки новел (“До “чорної середи” місяць, один день і сім смертей”), що підсилюють загальну трагедійність повісті. Для кортеліського інваліда Василя Гірника “час зупинився” одразу після трагічної ночі “чорної середи”, коли він, їдучи на примусове заготовлення дерева, на коні потрапив в яму з убитими селянами: “... І провалився в яму... і щось гаряче і липке заюшило мені в лице. Провів рукоб – кров людська... Не знаю більше нічого... Відказали мені тодічки ноги, паралізувало мене... Привезли додому й лежу відтоді... Жодного разу не встав... **Час для мене тоді як зупинився, так і стоїть... Так і стоїть...**[11, 116]”. Рвучка побудова мовлення очевидця, що виражається здебільшого односкладовими неповними реченнями, поглиблює психологізм оповіді про трагічні події. У моральній площині твору наведені факти можна трактувати як покарання вищих сил за найменше співробітництво з ворогами.

Для кращого усвідомлення кортеліської трагедії, а через неї – і трагедії всього народу, В. Яворівський коротко наводить історію села, яке, проіснувавши п'ять століть, зазнаючи всіляких утисків та нападів з боку внутрішніх та зовнішніх ворогів, стійко витримувало це, продовжуючи своє узвичаєне життя: “чатували рибину в мочарах, звіра, гриба і ягоду в лісі, стругали деревину на хату, на колиску, на домовину, на ложку і хрест” [11, 16]. Водночас тим фактом, що жодні з попередніх нападників не призвели до повного винищення села і не завдали таких моральних збитків, як нацисти, письменник підкреслює нелюдську жорстокість фашистських загарбників. Війна в повісті сприймається автором як “випробування Кортелісів саме на

доброту, патріотизм та силу духу” [11, 17], які його пройшли гідно. Образ самого села набуває метонімічного характеру в цьому контексті: “Бо коли виснажені, хворі, зранені, приголомшені, а то й розчавлені духовно [...] оточенці, полонені, втікачі з таборів військовополонених, оборонці Брестської фортеці, котрі, стікаючи кров’ю, після нерівних, смертельних боїв залишали свої бастіони... – їх зустрічали **Кортеліси**”, “Покірними перед завойовниками Кортеліси не були ніколи. Переможемо й гітлерівську наволоч” [11, 18].

Вже самою назвою “Вічні Кортеліси” автор акцентує увагу на незнищенності села („Кортеліси – є. Кортеліси – були. Отже, вони – вічні” [11, 19]), а разом із ним і людей, котрі уособлюють весь український народ, який, незважаючи на тяжкі й страшні випробування, нищення його нещадним ворогом, тисячі смертей – вистояв, вижив і зберіг у пам’яті для нащадків страшні уроки історії. Основною ідеєю, що втілюється через головний лейтмотив повісті та виступає однією з домінуючих у всій творчості В. Яворівського, – першоосновою у духовній незнищенності кортелісців стала їхня приналежність до єдиного народного та родового “коріння”: “...жили, берегли свою мову і звичаї, заради цього й душу свою берегли, горду мужність пращурів-ратоборців та лицарів боротьби за волю і незалежність, і пам’ять, і віру свою берегли” [11, 17].

Таким чином, “Вічні Кортеліси” – гімн незнищенності людського духу нашого народу, землі. Оптимістичною і життєствердною є розв’язка твору – народження самого автора, в пам’яті якого війна ніби генетично закодована повітрям зі згарища Кортелісів. Головною ідейною та стильовою домінантою твору є виражене народне начало як першооснова мужньої стійкості й витримки українців у боротьбі з ворогом. Суттєвим видається те, що війна у більшості творів цієї тематики постає як своєрідне випробування людей на честь, гідність, патріотизм тощо. Особливістю зображення війни у повісті В. Яворівського є те, що вона не лише констатується письменником як фактична подія, але й він намагається акцентувати увагу на здобутих уроках тих страшних подій для долі цілого людства та для кожної окремо взятої особистості. У зв’язку з чим особливого значення набуває категорія пам’яті як данина безмежної вдячності за мирне існування в сучасному світі, а в більшій мірі – засторога сучасникам від страшних помилок минулого.

Ця розвідка є початком подальшого поглибленого вивчення малодосліджених аспектів творчості В. Яворівського.

Література

1. Дончик В. Український радянський роман: Рух ідей і форм / В. Дончик. – К.: Дніпро, 1987. – 429 с.
2. Жулинський М. Оглянутися – і піти далі! // Наближення: Літературні діалоги / М. Жулинський. – К.: Дніпро, 1986. – С. 254-277.
3. Жулинський М. Ступінь причетності / М. Жулинський // Літературний огляд. – 1986. – № 2. – С. 32 – 37.
4. Зубанич Ф. Атакуючий кут публіцистики / Ф. Зубанич // Молодь України. – 1984. – 12 лютого. – С. 4.

5. Ключек Г. Шлях до самого себе: Штрихи до портрета Володимира Яворівського / Г. Ключек // Жовтень. – 1983. – № 7. – С. 104 – 112.
6. Рисак О. Кортеліси закликають до пильності / О. Рисак // Робітнича газета. – 1984. – 3 лютого. – С. 2.
7. Рябий М. Вогонь пам'яті / М. Рябий // Молодь України. – 1983. – 5 квітня. – С. 4.
8. Храпченко М. Творча індивідуальність письменника і розвиток літератури / М. Храпченко. – К.: Дніпро, 1976. – 376 с.
9. Штонь Г. Духовний простір української ліро-епічної прози [Текст] : дис.... д-ра філол. наук: 10.01.01 / Штонь Григорій Максимович ; Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – К., 1998. – 351 с.
10. Яворівський В. Закінчення твору – це радісний, солодкий момент... / Запитував С. Козак // Літературна Україна. – 2011. – № 3. – 20 січ. – С. 4 – 5, 15.
11. Яворівський В. Вічні Кортеліси. Повість. Твори: У 5 т./ В. Яворівський. – К.: Фенікс, 2008. – Т. 1. – 642 с.

Анотація

Ключові слова: жанр, художньо-документальна повість, герой, мотив, тема пам'яті війни.

У статті розглядається трактування теми пам'яті війни у повісті В. Яворівського, що впливає й постає через жанрово-стильові параметри твору. Автор статті робить висновок, що особливістю зображення її у повісті є те, що вона не лише констатується письменником як фактична подія, але й він намагається акцентувати увагу на здобутих уроках війни.

Аннотация

Ключевые слова: жанр, художественно-документальная повесть, герой, мотив, тема памяти войны.

В статье рассматривается трактовка темы памяти войны в повести В. Яворивского, что влияет и отражается на жанрово-стилистических параметрах произведения. Автор статьи делает вывод, что особенностью изображения ее в повести является то, что она не только констатируется писателем как фактическое событие, но и он пытается акцентировать внимание на полученных уроках войны.

Summary

Keywords: genre, artistic and documentary narrative, character, motif, theme memory of the war.

The article deals with treatment of the theme of memory in the story of the war of V. Yavorivskiy, which affects and is reflected in the genre and stylistic parameters of the story. The author concludes that feature pictures of war in the story is that it only states the writer as an actual event, but it is trying to focus on the lessons learned of the war.